

Το εθνικό φαινόμενο

1. Το πρόβλημα

Η «πατρίδα», το «έθνος» και άλλες παρόμοιες οντότητες δεν είναι αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου, ώστε να υπάρχουν προτού και άσχετα με το αν κάποιο ανθρώπινο υποκείμενο τα αντιλαμβάνεται, όπως συμβαίνει με τα δέντρα, με τα πουλιά ή ακόμη και με τον ηλεκτρισμό. Η πατρίδα και το έθνος είναι νοητικοσυναισθηματικές κατασκευές, που αρχικά δημιουργούνται και υπάρχουν μέσα σε ανθρώπινα κεφάλια, για ν' αποκτήσουν υστερότερα αντικειμενική ύπαρξη κατά συνέπεια της δραστηριότητας των ανθρώπων, που τις φέρουν.

Έτσι το πρώτο δεδομένο δεν είναι κάποιο «έθνος», που αντανακλάται στα κεφάλια των μελών του, όπως θα νόμιζε ίσως κάποιος άτοπος για την περίπτωση και μηχανιστικός υλισμός. Αντίθετα η «εθνική συνείδηση» κάποιων ανθρώπων και μόνο αυτή δημιουργεί ένα έθνος. Συνεπώς μια υλιστική προσέγγιση στο ζήτημα των εθνών απαιτεί τη χρησιμοποίηση του θεωρητικού οπλοστασίου, με το οποίο ο Μαρξ και ο Ένγκελς αντιμετώπισαν την εμφάνιση και αποδρομή των ανθρώπινων ιδεών γενικότερα.

Σχετικά πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Μαρξ-Ένγκελς πολύ λίγο συνεισέφεραν στην εξήγηση του εθνικού φαινομένου. Με την εμφάνιση του, που μπορούσε να είναι αντικείμενο ιστορικής μελέτης, δεν ασχολήθηκαν καθόλου με την αποδρομή του, που ακόμη και

σήμερα δεν μπορεί να είναι παρά αντικείμενο πρόγνωσης, καταπιάστηκαν μονάχα παρεμπιπτόντως -κυρίως ο Μαρξ- και οι σχετικές αναφορές πάσχουν κι αυτές από την υποτίμηση της έκτασης και των συνεπειών της αλληλοδιαπλοκής των τρόπων παραγωγής και των κοινωνικών συστημάτων που απορέουν απ' αυτούς. Οι μαρξιστές ε?. άλλου, που έτσι κι αλλιώς ελάχιστα πρόσφεραν για την προώθηση της επιστήμης που θεμελίωσε ο Μαρξ, αντιμετώπισαν πάντοτε το ζήτημα των εθνών σε πρακτικό μόνο επίπεδο: αν το επαναστατικό προλεταριακό κίνημα πρέπει ν' αντιμάχεται ή να εγκολπώνεται τους εθνικούς αγώνες¹.

Υπάρχει λοιπόν στην υλιστική θεώρηση κι εξήγηση της ανθρώπινης κοινωνίας και της εξέλιξης της -ιστορίας της- ένα σημαντικό κενό, για την πλήρωση του οποίου η παρούσα σύντομη μελέτη δεν μπορεί να συνεισφέρει παρά ένα πρώτο σχέδιασμα και κάποιες υποθέσεις εργασίας.

2. Κριτική επισκόπηση

Προτού όμως προχωρήσουμε, σωστό είναι να σταθούμε για λίγο και να εξετάσουμε κριτικά κι όσο γίνεται συνοπτικότερα κάποιες άλλες θεωρίες για τη γένεση των εθνών.

Α. Η εθνική συνείδηση δεν είναι κατά κανένα τρόπο το αποτέλεσμα της συνέχειας κάποιας ράτσας, κι ακόμη λιγότερο δεν εξυπακούει καμιά καθαρότητα ράτσας. Δύσκολα μπορεί να βρεθεί πληθυσμός πιο μικτός από τους γερμανούς. Οι ιταλοί πάλι έχουν αίμα λατινικό, ελληνικό, γαλατικό, λογγοβάρδικο αραβικό. Οι γάλλοι έχουν αίμα κέλτικο, λατινικό, φράγκικο, σκανδιναβικό κ.ο.κ. Κάθε έθνος λίγο πολύ εμπεριέχει περισσότερες από μια ρατσικές καταβολές.

Το «ανθελληνικό» λοιπόν εγχείρημα του Φαλμεράγιερ ν' αποδείξει την ασυνέχεια κάποιας ελληνικής φυλής είναι τόσο αδιάφορο για την ύπαρξη νεοελληνικού έθνους, όσο κι η αντίθετη «εθνικιστική» προσπάθεια να θεμελιωθεί «η συνέχεια της φυλής» με κρανιακές μετρήσεις.²⁻³

Β. Η εθνική συνείδηση δεν προκύπτει ούτε από τη γλωσσική κοινότητα. Η γλώσσα των αλσατών παρέμενε ακόμη η γερμανική, όταν η εθνική συνείδηση τους ήταν ήδη γαλλική κι αυτό όχι μόνο στα 1820 αλλά και στα 1880 μετά την ακούσια προσάρτηση τους στη Γερμανία. Αντίθετα στη Γενεύη μιλούν γαλλικά, αλλ' ανήκουν όχι στο γαλλικό, παρά στο ελβετικό έθνος, που δεν έχει δική του γλώσσα.

Γ. Ούτε η κοινή θρησκεία είναι αναγκαίος όρος για την εθνική συνείδηση. Οι γερμανόφωνοι, που γύρω στα 1800 ανακάλυπταν ότι αποτελούν ένα έθνος, παρέμεναν ακόμη χωρισμένοι από θρησκευτικό φανατισμό, αφορισμούς και πολύ αίμα σε καθολικούς και προτεστάντες, ενώ οι αιγύπτιοι είναι κατά το 1/3 περίπου χριστιανοί κόπτες και ουκ ολίγοι γιουγκοσλάβοι είναι μακιμεθανοί.

Δ. Τέλος ούτε η τοπική συνύπαρξη, η ανάμιξη και ο συγχρωτισμός αρκούν όπως πιστοποιούν άγγλοι και ιρλανδοί, έλληνες και τούρκοι, ούγγροι και τσέχοι. Όσο για την ιδεαλιστική εξήγηση, ότι η εθνική συνείδηση έρχεται να επιστεγάσει κάποια πνευματική κοινότητα, που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια της ιστορικής ροής, αυτή η δήθεν εξήγηση δε μας λείπει ακριβώς αυτό που θ' αποτελούσε εξήγηση: γιατί σε κάποιες περιπτώσεις δημιουργείται η πνευματική κοινότητα και σε άλλες όχι.

Φυσικά όλες αυτές οι θεωρίες της ράτσας, της γλώσσας, της θρησκείας, του συγχρωτισμού και του κοινού πολιτισμού δίνουν την εντύπωση της αληθοφάνειας, αν προστεθούν όλες μαζί. Πράγματι άνθρωποι, που ούτε συγχρωτίζονται, ούτε ανήκουν στην ίδια ράτσα, ούτε μιλάν την ίδια γλώσσα, ούτε έχουν την ίδια θρησκεία, τέτοιοι άνθρωποι π.χ. οι **Ισλανδοί** και οι **χαβανέζοι** αποκλείεται ν' αποκτήσουν ποτέ κοινή εθνική συνείδηση. Το γεγονός

όμως ότι κανένας απ' αυτούς τους παράγοντες δεν είναι ούτε αναγκαίος, ούτε επαρκής όρος για την ανάδυση της εθνικής συνείδησης, αυτό το γεγονός μας αποδεικνύει αναντίρρητα ότι η προϋπαρξη μερικών απ' αυτούς τους παράγοντες δεν αποτελεί παρά το κατάλληλο περιβάλλον για την εμφάνιση εθνικής συνείδησης⁴ που η αιτία της είναι άλλη.

3. Βάση-εποικοδόμημα

Ας παραμερίσουμε τώρα τις διάφορες αποτυχημένες μεταφυσικά υλιστικές εξηγήσεις και τις εξίσου αποτυχημένες ιδεαλιστικές. Ας παραμερίσουμε και τη μαρξιστική παράδοση, που αντιμετώπισε πάντοτε το «έθνος» όχι σαν ένα φαινόμενο, που χρειάζεται εξήγηση σύμφωνα με την κοσμοθεωρία του Μαρξ, παρά σαν ένα δεδομένο, που ενώ θεωρητικά δεν μπορούμε να το πλησιάσουμε, πρακτικά πρέπει να βρούμε τρόπο να βουλευτούμε μαζί του⁵. Κι ως επιχειρήσουμε να εξετάσουμε την εμφάνιση εθνικής συνείδησης και εθνών με το οπλοστάσιο του κοινωνικού υλισμού, της επιστήμης δηλαδή που θεμελίωσε ο Μαρξ.

Ξέρουμε βέβαια ότι από τις βασικές διαπιστώσεις της μαρξικής κοσμοθεωρίας - διαπιστώσεις, όχι αξιώματα- είναι και το ότι ούτε οι αντιλήψεις, ούτε οι έννοιες, ούτε οι λέξεις που φέρουν τις έννοιες, έχουν ποτέ καμιάν αυθυπαρξία, παρά είναι παράγωγα του υλικού, του καθημερινού βίου των ανθρώπων, κι ότι αλλάζουν παρακολουθώντας την αλλαγή των βιοτικών συνθηκών που τις γέννησαν. Αλλά οι βιοτικές συνθήκες, η βιοτική θέση, η βιοτική προοπτική κάθε ανθρώπου καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το πόστο και το ρόλο του στη διαδικασία παραγωγής, στον τρόπο παραγωγής του υλικού βίου που υπάρχει μέσα σ' έναν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό.⁶

Αν όμως ο τρόπος παραγωγής παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του βίου των ανθρώπων, κι αν ο βίος καθορίζει την κάθε μορφή συνείδησης, έπεται ότι στον τρόπο παραγωγής, θα πρέπει ν' αναζητήσουμε την εξήγηση για την εμφάνιση εθνικής συνείδησης και συνεπακόλουθα και εθνών. Ας εξετάσουμε λοιπόν σε συντομία τη σχέση των διάφορων τρόπων παραγωγής με το εθνικό φαινόμενο.

A. - Είτε την ιστοριογραφία συμβουλευθούμε, είτε την εθνολογία-κοινωνική ανθρωπολογία-παιδειακή ανθρωπολογία (στον γαλλικό, αγγλικό και αμερικάνικο τίτλο της) διαπιστώνουμε ότι οι φυλετικές (tribal) κοινωνίες ούτε στο απώτερο παρελθόν, ούτε στο πολύ πρόσφατο γέννησαν ποτέ καμιά εθνική συνείδηση. Τον κανόνα αυτόν ούτε επιβεβαιώνει, ούτε διαψεύδει καμιά απολύτως εξαίρεση.

B. - Όταν πάνω από κάποιες αγροτικές μικροκοινωνίες, επικράτησε ένας δεσπότης, συνενώνοντας τις, και πάλι η ενότητα αυτή ποτέ δε γέννησε ένα έθνος. Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής ή ανατολικός δεσποτισμός, οργάνωση ταυτόχρονα οικονομική, θρησκευτική και πολιτική⁷ δε δημιούργησε ποτέ «πατριωτισμό» ή «εθνική συνείδηση». Οι έννοιες-συναισθήματα που της προσήκον και που εξέφρασαν αυτή την κοινωνική οργάνωση αναφέρονται πάντοτε στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, στον Αυτοκράτορα-θεό (υπακοή, νομιμοφροσύνη υποταγή, λατρεία κλπ) και σε καμιά περίπτωση δε δημιουργήθηκαν απ' αυτή την κοινωνική οργάνωση συναισθήματα-έννοιες, που ν' αναφέρονταν πέρα και πάνω από τον Αυτοκράτορα-θεό σε κάποιο είδος «πατρίδας» ή «έθνους».

Γ. - Ακόμη και στις περιπτώσεις που η οικονομική - πολιτική - θρησκευτική εξουσία πάνω από τους δουλοπάροικους αγρότες διασπάσθηκε και κατατμήθηκε, όπως συνέβη στη μεσαιωνική φεουδαρχική Ευρώπη, και πάλι ούτε «πατρίδα», ούτε «έθνος» γεννήθηκαν⁸.

Δ. - Αλλά και στο δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής των ελληνιστικών αυτοκρατοριών και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αντιστοιχούσε ένας κοσμοπολιτισμός, που δεν είχε καμιά αναφορά σε «πατριωτισμό» ή «εθνική συνείδηση». Πολλοί ρωμαίοι αυτοκράτορες δεν

ήταν καν λατίνοι και η Civitas Romana σιγά-σιγά απονεμήθηκε σ' όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας με κάποια περιουσία.

Ε. - Τέλος και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι γνωστό ότι ο Μαρξ πολύ σωστά απέδιδε υπερεθνικές, κοσμοπολίτικες τάσεις. Σ' έναν από τους πιο ένθερμους πανηγυρικούς που γράφτηκαν ποτέ για τον καπιταλισμό, το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» εν μέρει διαπιστώνοντας κι εν μέρει προβλέποντας λέει: «Η καπιταλιστική τάξη δια της εκμετάλλευσης της παγκόσμιας αγοράς διαμόρφωσε κοσμοπολίτικα την παραγωγή και κατανάλωση όλων των χωρών. Προς μεγάλη λύπη των αντιδραστικών αφείρεσε την εθνική βάση της παραγωγής κάτω από τα πόδια της. Οι παραδοσιακές εθνικές παραγωγές⁹ καταστράφηκαν ή καταστρέφονται καθημερινά. Εκτοπίζονται από νέες βιομηχανίες, των οποίων η εισαγωγή γίνεται ζήτημα ζωής και θανάτου για όλα τα πολιτισμένα έθνη, από βιομηχανίες που επεξεργάζονται όχι πια εντόπια πρώτη ύλη, αλλά πρώτη ύλη που προέρχεται από τις πιο απομακρυσμένες ζώνες· και των οποίων τα προϊόντα καταναλώνονται όχι μόνο στην ίδια τη χώρα, παρά εξίσου σε όλα τα μέρη της γης... Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής αυτάρκειας και απομόνακτης μπαίνει ένα ολόπλευρο πάρε-δώσε, μια ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών. Κι όπως στην υλική παραγωγή έτσι και με την πνευματική. Τα πνευματικά προϊόντα των καθέκαστον εθνών γίνονται κοινό αγαθό. Η εθνική μονοχωνιά και στενομυαλιά όλο και περισσότερο καθίσταται αδύνατη, κι από τις πολλές εθνικές και τοπικές λογοτεχνίες, διαμορφώνεται μια παγκόσμια λογοτεχνία.»

Και παρακάτω συμπεραίνουν οι Μαρξ-Ένγκελς: «Οι κομμουνιστές κατηγορούνται περαιτέρω ότι θέλουν να καταργήσουν την πατρίδα, την εθνικότητα. Οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα. Κανείς δεν μπορεί να τους αφαιρέσει κάτι που δεν έχουν... Ήδη με την εξέλιξη της μπουρζουαζίας με την ελευθερία του εμπορίου, με την παγκόσμια αγορά, με την τυποποίηση της βιομηχανικής παραγωγής και τις αντίστοιχες της βιοτικές σχέσεις οι εθνικές ιδιομορφίες και αντιθέσεις των λαών εξαφανίζονται όλο και περισσότερο».

Σήμερα, που ζούμε ανάμεσα στην ΕΟΚ και την ΚΟΜΕΚΟΝ, τους γκάσταρμπάιτερ, τον ΕΙCΔ, τη ΓΚΑΤΤ, τα βραβεία Νόμπελ και Λένιν, τον ΟΗΕ και τη UNESCO, σήμερα 135 χρόνια αργότερα μπορούμε πια να ξέρουμε ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς κατάφεραν να διαπιστώσουν μια πραγματική τάση της καπιταλιστικής παραγωγής και από κει να προβλέψουν μ' επιτυχία μια κατάσταση που τώρα μόλις αρχίζει να φτιάχεται.

Θα έπρεπε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι κανένας τρόπος παραγωγής δεν έχει καμιά σχέση με το εθνικό φαινόμενο. Ή μάλλον, δοθέντος ότι οι πατριωτισμοί και τα έθνη είναι ένα αναμφισβήτητο πραγματικό δεδομένο, θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι η υλιστική κοσμοθεώρηση γενικότερα και η θεωρία περί τρόπων παραγωγής ειδικότερα είναι λαθεμένες, αφού δεν μπορούν να περιλάβουν και εξηγήσουν το εθνικό φαινόμενο. Δεν είναι όμως έτσι.

4. Μικροϊδιοκτητικός τρόπος παραγωγής και εθνικισμός

Υπάρχει ένας άλλος τρόπος παραγωγής, που νομίζω ότι πετυχημένο είναι να τον ονομάζουμε μικροϊδιοκτητικό, και που θα πρέπει και αυτουνού να εξετάσουμε την πιθανή σχέση με το εθνικό φαινόμενο. «Αυτός ο τρόπος παραγωγής προϋποθέτει κατάτμηση της γης και των λοιπών μέσων παραγωγής»¹⁰ έτσι που όλοι οι εργαζόμενοι να έχουν ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. «Η ατομική ιδιοκτησία του εργαζόμενου πάνω στα μέσα του παραγωγής είναι η βάση της μικρής παραγωγικής μονάδας... Βέβαια αυτός ο τρόπος παραγωγής υπάρχει κι ανάμεσα στη δουλειά, τη δουλοπαροικία και άλλες σχέσεις εξάρτησης, αλλά ανθίζει, ξεχύνει όλη του την ενέργεια αποκτά την κατάλληλη κλασική μορφή του μονάχα όπου ο εργαζόμενος είναι ελεύθερος ιδιοκτήτης των όρων της εργασίας του, που τους

χειρίζεται αυτός ο ίδιος: ο αγρότης του αγρού, που καλλιεργεί, ο χειροτέχνης, του εργαλείου, που πάνω του παίζει σα θιρτουόζος.»¹²

Σ' όλους όμως τους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς η αγροτική παραγωγή κατείχε την κεντρική θέση-κλειδί της οικονομίας και σ' αυτήν κι όχι στη χειροτεχνία πρέπει να προσέξουμε αν επικράτησε ο Μ.Τ.Π. Σχετικά μπορούμε να διαπιστώσουμε τα εξής: «Αυτή η μορφή της ελεύθερης ιδιοκτησίας αγροτεμαχίων, από αγρότες εργαζόμενους για λογαριασμό τους, σαν κύρια φυσιολογική μορφή, αφενός διαμορφώνει τα οικονομικά θεμέλια της κοινωνίας στις καλύτερες εποχές της κλασικής αρχαιότητας, αφετέρου τη συναντάμε στους σύγχρονους λαούς σε μια από τις μορφές ιδιοκτησίας, που προήλθαν από τη διάλυση της φεουδαλικής γαιοκτησίας. Έτσι η μικροϊδιοκτητική αγροτιά (Yeomanry) στην Αγγλία, η αγροτική τάξη στη Σουηδία, οι γάλλοι και δυτικογερμανοί αγρότες.»¹³

Αλλ' ακριβώς «στις καλύτερες εποχές της κλασικής αρχαιότητας» στην Ελλάδα του 500 π.Χ. και στις αρχές της ρωμαϊκής εξάπλωσης εμφανίζονται και οι έννοιες «πατρίδα» και «έθνος», για να επανεμφανισθούν κατά «τη διάλυση της φεουδαλικής γαιοκτησίας» στη Δυτική Ευρώπη. Πρόκειται για σύμπτωση, ή μπορούμε να βρούμε στα δυο φαινόμενα κάποια σχέση βάσης προς εποικοδόμημα;

«Η ιδιοκτησία της γης... διαμορφώνει εδώ τη βάση για την ανάπτυξη της προσωπικής ανεξαρτησίας.»¹⁴ λέει ο Μαρξ. Και ξανά: «Είναι ένας αναγκαίος όρος για την ανάπτυξη... της ελεύθερης προσωπικότητας του εργαζόμενου.»¹⁵ Κι ο Ένγκελς στο γράμμα του της 5.6.1890 στον Ρ.Ερνστ: «Ο νορβηγός αγρότης δεν υπήρξε *ποτέ δουλοπάροικος* κι αυτό παρέχει μίαν εντελώς άλλη βάση για ολόκληρη την εξέλιξη, που κατά κάποιο τρόπο ήταν παρόμοια με της Καστίλης. Ο νορβηγός μικροαστός είναι ο γιος ενός ελεύθερου αγρότη και κάτω απ' αυτές τις συνθήκες είναι ένας *άντρας*... (*Έτσι τα έργα* του Ίψεν... αντικαθρεφτίζουν... έναν κόσμο στον οποίο οι άνθρωποι έχουν ακόμη δύναμη χαρακτήρα και πρωτοβουλία και δρουν με ανεξαρτησία...»

Κι ως εδώ μεν καλά. Είναι αυτονόητο ότι ο ελεύθερος αγρότης μπορεί ν' αναπτύξει «ελεύθερη προσωπικότητα» κι όχι ο δούλος ή ο δουλοπάροικος. Και είναι εύλογο ν' αναπτύξει *πρωτοβουλία* και δύναμη χαρακτήρα και να είναι «άντρας» και όχι ανδράποδο. Απ' αυτές όμως τις ιδιότητες του ελεύθερου αγρότη, πώς μπορεί να προκύψει η πατρίδα και το έθνος;

Την απάντηση τη δίνει πάλι ο Μαρξ -παρά την ειρωνική του διάθεση-: «Ο στρατός ήταν το ευαίσθητο σημείο των μικροϊδιοκτητών αγροτών. Ήταν αυτοί οι ίδιοι μεταμορφωμένοι σε ήρωες, που υπεράσπιζαν τις καινούργιες τους ιδιοκτησίες κατά της έξωθεν απειλής... Η μικροϊδιοκτησία τους, φουσκωμένη και στρογγυλεμένη κατά φαντασίαν, ήταν η πατρίδα τους και ο πατριωτισμός η ιδεατή μορφή του αισθήματος ιδιοκτησίας.»¹⁶ Αν θελήσουμε να πάρουμε σοβαρά αυτές τις ειρωνείες, θα έχουμε τις εξής προτάσεις: Η πατρίδα είναι μια ιδεατή μορφή της μικροϊδιοκτησίας και ο πατριωτισμός η ιδεατή μορφή του αισθήματος ιδιοκτησίας, δηλαδή ένα ταξικό συμφέρον. Μπορούν να σταθούν αυτές οι προτάσεις;

«ΓΓ αυτούς τους λόγους λοιπόν μου φαίνεται ότι οι Ασιάτες στερούνται αλκής και προσέτι για την κοινωνική οργάνωση (νόμους). Πράγματι το πλείστον της Ασίας βασιλεύεται». Όταν δε οι άνθρωποι δεν είναι αυτοί οι ίδιοι αφέντες του εαυτού των μηδέ αυτόνομοι, παρά δεσπόζονται, τότε γι' αυτούς το ζήτημα δεν είναι πώς να εκπληρώσουν το στρατιωτικό τους λειτουργήμα, αλλά πώς να μη γίνει αντιληπτό ότι είναι μάχιμοι. Διότι οι κίνδυνοι δεν είναι ίδιοι για τους υπό δεσποτεία και για τους ελεύθερους. Οι πρώτοι στρατεύονται με καταναγκασμό και ταλαιπωρούνται και πεθαίνουν για τους δεσπότες μακριά από τις γυναίκες, τα παιδιά για τους φίλους των και όσα μεν χρηστά και ανδρεία πράξουν, οι δεσπότες τα καρπώνονται και αυξάνονται, εκείνοι δε εισπράττουν τους κινδύνους και το θάνατο. Έπειτα κατ' «νάγκη η γη αυτών των ανθρώπων ερημώνεται από τους εχθρούς και την εγκατάλειψη

ώστε. και αν κάποιος έχει γεννηθεί ανδρείος κι εύψυχος, ν' αποτρέπεται από την κοινωνική οργάνωση.

Μεγάλη δε απόδειξη των παραπάνω είναι τούτη: Όσοι στην Ασία είτε Έλληνες είτε βάρβαροι, δε δεσπόζονται. παρά είναι αυτόνομοι και εργάζονται για λογαριασμό τους, αυτοί είναι μαχιμώτατοι, διότι επωμίζονται τους κινδύνους για το δικό τους συμφέρον και διότι αυτοί οι ίδιοι δρέπουν τους καρπούς της ανδρείας ή υφίστανται τη ζημία από την δειλία των.»¹⁷

Αυτή η κατά πολύ πεζότερη εξήγηση που δίνει ο ίδιος ο Έλληνας μικροϊδιοκτήτης περί τα 400 π.Χ. θα πρέπει, νομίζω, να πείσει και τον πιο δύσπιστο. Αμύνονται περί πάτρης οι άνθρωποι εκείνοι -είτε είναι Έλληνες, είτε είναι βάρβαροι- που εργάζονται για λογαριασμό τους και που μάχονται για το δικό τους το συμφέρον. Αν το φαινόμενο αυτό πήρε διαστάσεις και κοσμοϊστορική σημασία στην Ελλάδα αρχικά και μετά ως ένα βαθμό και στη Ρώμη, αυτό δεν οφείλεται σε καμιά μυστηριακή φυλετική υπεροχή, υλλά στο ότι εκεί και μόνο εκεί ο Μ.Τ.Π. επιβλήθηκε «...σάν κύρια, φυσιολογική μορφή» έστω κι αν δεν κράτησε για πολύ.

Εξ άλλου ο ταξικός καθορισμός του πατριωτισμού και της εθνικής συνείδησης είναι ακόμη πιο φανερός κατά την επανεμφάνιση εθνών στη Δυτική Ευρώπη, αφού εκεί μπόρεσε κι (*περγάσθηκε πατρίδες και έθνη ενάντια στη φυλετική τη γλωσσική και τη θρησκευτική ι **Ότητα**. Έτσι βλέπουμε ότι η προσφυγή των γερμανόφωνων αστών του Στρασβούργου στη **βοήθεια** του βασιλιά της Γαλλίας κατά τις ταξικές συγκρούσεις των με τους γειτονικούς :συνάργους κι επίσκοπους είναι το πρώτο πλησίασμα προς μιαν αντίληψη, που η συστράτση τους στην επανάσταση του 1789 μαζί με τους γύρω γερμανόφωνους αγρότες θα το **ατί** ισταλάξει σε γαλλική εθνική συνείδηση.

Αντίθετα οι γαλλόφωνοι αστοί και αγρότες της Γενεύης δεν έγιναν ποτέ γάλλοι, επειδή εκείνοι τη δική τους αστική επανάσταση την έκαναν σε συμμαχία με τους γερμανόφωνους της βόρειας Ελβετίας, απαρτίζοντας μαζί τους μια ξεχωριστή ελβετική οικονομική ενότητα, μια συνομοσπονδία και κατά συνέπεια και ένα έθνος. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο γερμανικός εθνικισμός γεννήθηκε μαζί με το αίτημα για τελωνειακή ένωση (Zollverein).

Μπορούμε λοιπόν να καταλήξουμε:

α) Ούτε η πατρίδα ούτε το έθνος είναι αμετακίνητες και υπεριστορικές κατηγορίες, αλλά συστατικά και παράγωγα μιας συγκεκριμένης παιδείας. «Η πόλις ημών τό τών Ελλήνων όνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, αλλά τής διανοίας δοκεῖν είναι, καί μάλλον Έλληνας καλεῖσθαι τούς τής παιδεύσεως τής ημετέρας ή τούς τής κοινής φύσεως μετέχοντας.»¹⁵

θ) Η παιδεία στην οποία ανήκουν ο πατριωτισμός και ο εθνικισμός, η πατρίδα και το έθνος είναι το οικοδόμημα του Μ.Τ.Π. δηλαδή της αγροτικής μικροϊδιοκτησίας, της χειροτεχνίας-βιοτεχνίας και του εμπορίου.

γ) Τέλος βλέπουμε ότι κάθε φορά που επανεμφανίζονται αυτές οι νοητικοσυναισθηματικές κατηγορίες, παραλάσσουν ανάλογα με τη θέση και με την τύχη του Μ.Τ.Π. μέσα στον οικονομικοκοινωνικό σχηματισμό στον οποίο εμφανίζεται. Συγκεκριμένα:

Στην αρχαία Ελλάδα «πατρίδα» και «έθνος» δε συμπίπτουν. Η πατρίδα την οποία αφορά ο πατριωτισμός των αρχαίων ελλήνων είναι η πόλις-κράτος. Γι' αυτήν πολεμούσαν και σκοτώνονταν μεταξύ των μεγαρείς και αθηναίοι, αθηναίοι και αιγινίτες, Θηβαίοι και χαλκιδάιοι. Στηριζόμενοι όμως στη γλωσσική και θρησκευτική κοινότητα και στους θεσμούς που τις εξέφραζαν -Αμφικτυονίες, Ολυμπιακοί αγώνες, Μαντείο Δελφών κ.λ.π., καθώς και στις κοινές βιοτικές συνθήκες και σχέσεις, έφθναν σε κάποια εθνική συνείδηση, που υπερβαίνοντας την «πόλι-πατρίδα», διαχώριζε τους Έλληνες από τους βάρβαρους, δηλαδή από τους αγριάνθρωπους του Βορρά, αλλά και από τους δεσποζόμενους της Ασίας και της Αφρικής. Έτσι ενώ ο πατριωτισμός, σα συλλογικό συμφέρον, νομιμοποιούσε τους πολέ-

μους μεταξύ των πόλεων, ταυτόχρονα η εθνική συνείδηση μπορούσε να κομπάζει ότι π.χ. <Ἑλλήνων προμαχοῦντες Μαραθῶνι Αθηναῖοι χρυσοφόρων Μήδων ἐστόρεσαν δύναμιν>.

Στη Ρώμη αντίθετα οι συνεχείς επεκτατικές επιτυχίες όχι μόνο δεν επιτρέψανε τη δημιουργία κάποιας ευρύτερης από την «πόλι» εθνικής συνείδησης, λατινικής ή ιταλικής, αλλά, καταστρέφοντας με τη συνεχή στράτευση τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες, οδήγησαν τελικά στη δουλοκτησία, την αυτοκρατορία και την εξαφάνιση μαζί με τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες και της «πατρίδας» και του πατριωτισμού.

Τέλος «πατρίδα» και «έθνος» συμπίπτουν, όταν ξαναανακαλύπτονται στη Δυτική Ευρώπη, περί το τέλος του Μεσαίωνα. Όμως αυτές οι αλληλεπικαλυπτόμενες λέξεις δεν εκφράζουν μια αυτεπλήρη και αυθύπαρκτη έννοια. Φυτρώνουν κι αναπτύσσονται πάνω στο απολυταρχικό κράτος και μόνο εκεί, που υπάρχει τέτοιο κράτος (Αγγλία, Γαλλία και όχι Γερμανία, Ιταλία). Αποτελούν δηλαδή απλώς τη μικροϊδιοκτητική-μικροαστική οικειοποίηση και μετάφραση μιας οντότητας, που προϋπάρχει κι όχι τη δημιουργία της από τους μικροαστούς και μικροϊδιοκτήτες αγρότες (με την εξαίρεση της Ελβετίας και Ολλανδίας). «Η ιστορία μας δείχνει ότι ο λαός μας... δεν μπόρεσε να συστήσει μέσα στη διαδρομή των αιώνων ένα έθνος παρά με την ενέργεια του Κράτους» θα δηλώσει ο γάλλος πρόεδρος Πομπιντού την 1η Ιου 1972. Αυτή η γενεαλογία του δυτικοευρωπαϊκού «nation» θ' αποδειχθεί καθοριστική. Δεν νοείται μια nation να υπάρχει σε δύο κράτη, ούτε γίνεται αποδεκτό σ' ένα κράτος να υπάρχουν δύο ή περισσότερες nations. Το κράτος τείνει να συσταθεί σε nation, και κάθε nation τείνει να γίνει κράτος. Γιαυτό σήμερα Nationalite-Nationality δε σημαίνει «εθνικότητα» αλλά «υπηκοότητα». Και γιαυτό βλέπουμε ότι οι αυστριακοί είτε θεωρούν ότι αποτελούν ένα έθνος με τους γερμανούς, και τότε μπαίνει αίτημα Vanschluss=«Ένοχπι». ή δεν μπαίνει τέτοιο αίτημα, (όπως σήμερα), και τότε θεωρούν ότι αποτελούν όχι ένα έθνος σε δύο κράτη, παρά δύο έθνη (μια διαδικασία, που επαναλαμβάνεται ανάμεσα Δυτική και Ανατολική Γερμανία).

Ο Lowy και τόσοι άλλοι θεωρούν λαθεμένη και σχεδόν εξωφρενική την αντίληψη του Ένγκελς για «μη ιστορικές εθνότητες». Όμως η δική τους έκπληξη εδράζεται στη λαθεμένη αντίληψη ότι το έθνος αποτελεί κάποιο «φυσικό» δεδομένο, ενώ η αντίληψη του Ένγκελς βρίσκεται πολύ κοντύτερα στα πράγματα. Πράγματι στη Γαλλία μέχρι και το 1900 περίπου ο μισός πληθυσμός, ή και περισσότερο, μίλαγε άλλη γλώσσα και είχε μάλιστα (όπως είναι γνωστό στην Ελλάδα χάρις στον Φρεντερίκ Μιστράλ) και «εθνικές»(:) λογοτεχνίες. Ενώ όμως η Αυστροουγγαρία δεν μπόρεσε ν' αφομοιώσει τους σλαυόφωνους πληθυσμούς, το γαλλικό κράτος-έθνος τα κατάφερε. Τόσο καλά μάλιστα, ώστε ν' αφομοιώσει ακόμη και την πατρίδα του Γαριθάλδι τη Νίκαια, πράγμα που ο Ένγκελς θεωρούσε με τη σειρά του εξωφρενικό¹⁹ Λάθος εκτίμησης λοιπόν έκανε ο Ένγκελς κι όχι λάθος θεωρητικό, διότι αν οι σλοθάκοι π.χ. δέν αποδείχθηκαν τελικά «μη ιστορική εθνότητα» αυτο συνέβη όμως με τους ουαλούς και τους οκσιτανούς.

Σε τελική ανάλυση και για ν' αποφύγουμε τις ασαφείς έννοιες «Γαλλία» «Αυστροουγγαρία» οι ταξικές συμμαχίες, οι ταξικές αντιθέσεις και τα ταξικά συμφέροντα καθόρισαν σε κάθε περίπτωση τη δημιουργία, ή αποτυχία δημιουργίας «εθνών-κρατών».

5. Η αποδρομή του εθνικισμού

Όπως είναι πασιφανές ο Μαρξ δε μελέτησε την εμφάνιση του εθνικισμού συστηματικά. Αλλά και για την αποδρομή του η συνεισφορά του Μαρξ χωλαίνει από πολλές μεριές.

Μια από τις θεωρητικές ανεπάρκειες του Μαρξ, που είχε πλείστες όσες και ποικίλες επιπτώσεις στη δουλειά του είναι το ότι δεν μπόρεσε ποτέ να ξεκαθαρίσει στο κεφάλι του -και

στη συνέχεια και για τους αναγνώστες του- το επιστημολογικό καθεστώς της βάσης και του εποικοδομήματος και το κατά πόσο ο συνδυασμός τους συνιστά ένα κοινωνικό σύστημα ή έναν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, και αν συμβαίνει το πρώτο, τότε ποιο το επιστημολογικό καθεστώς του κοινωνικού συστήματος και ποια η σχέση του με τον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό.

Αυτή η ασάφεια δεν είχε σα μοναδικό αποτέλεσμα την προβολή της Αγγλίας σαν «πρότυπου», που δείχνει στη Γερμανία, την Ινδία κ.ο.κ. τη δική τους εξέλιξη²⁰, είχε και το παραποτέλεσμα (side effect) της υπερτίμησης και διαστρέβλωσης της πρόβλεψης για την αποδρομή του εθνικισμού.

Κανένας καπιταλισμός και κανένας καπιταλιστής δε λειτούργησαν ποτέ σε κάποιο κενό άλλων τρόπων παραγωγής. Αντίθετα ο καπιταλιστής φυτρώνοντας μέσα από την απλή εμπορευματική παραγωγή του Μ.Τ.Π. βρήκε πάντοτε μπροστά του την «πατρίδα» και το «έθνος» αυτού του τρόπου. Κι ενώ δεν είχε και δεν έχει πατρίδα, όταν πρόκειται να επενδύσει τα χρήματά του, ούτε συμπατριώτες, όταν είναι να προσλάβει τη φθηνότερη εργατική δύναμη, δεν έχει όμως καμιά δυσκολία να επικαλεσθεί την «πατρίδα» και το «εθνικό συμφέρον», όταν αυτό τον συμφέρει. Και μπορεί να τον συμφέρει και αμυντικά αν θέλει ν' αποκλείσει τους ξένους συναγωνιστές από την αγορά του, την «εθνική» εσωτερική αγορά, με προστατευτικούς δασμούς, και επιθετικά αν ο εθνικισμός μπορεί να του διευρύνει την αγορά του, ή να του εξασφαλίσει μονοπώλιο πρώτων υλών κ.λ.π.

Η πίστη του Μαρξ ότι η σχολή του Μάντσεστερ της ελεύθερης οικονομίας εξέφραζε το καπιταλιστικό συμφέρον εν γένει και όχι το συμφέρον των άγγλων καπιταλιστών σε μια συγκεκριμένη συγκυρία ήταν τελείως λαθεμένη, όπως τελείως λαθεμένη και ιδεολογική ήταν και η κριτική, που έκανε στο «Εθνικό Σύστημα Πολιτικής Οικονομίας» του Φρήντριχ Λιστ και στις προοπτικές εφαρμογής, που είχε.²¹ Ακόμη και σήμερα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν έχει ξεπεράσει και καταργήσει τα έθνη και τις πατρίδες, ούτε έχει πάψει να τα επικαλείται, όταν συμφέρει τους καπιταλιστές, πόσο μάλλον στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν παρουσιάστηκε τόσο ορμητική η αποικιοκρατική εξόρμηση, στην Αφρική, και ο προστατευτισμός των ανερχόμενων «εθνικών» οικονομιών.

Αντίστοιχα σε καμιά χώρα το προλεταριάτο δεν κατάφερε ακόμη ν' αποδειχθεί ηγεμονική πνευματική δύναμη, ούτε καν να δημιουργήσει δίχτυ του κοσμοθεωρία (Weltanschauung-Concezione del mondo κατά Gramsci) από την οποία ν' απουσιάζει ο εθνικισμός. Αυτό όμως καθόλου δε σημαίνει ότι το προλεταριάτο, που ανήκει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μπορεί να γίνει ο πρωταγωνιστής ιδεών, που ανήκουν σ' άλλο τρόπο παραγωγής, έτσι που να τίθεται θέμα «καθοδήγησης» του εθνικού κινήματος από προλεταριακές δυνάμεις.²² Όσο θα υπάρχουν πατριωτισμός και εθνικισμός η «καθοδήγηση» τους, η πρωτοπορία τους θ' ανήκει πάντοτε στους μικροαστούς και τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες.

6. Καταληκτικές παρατηρήσεις

1. - Οι ανθρώπινες κοινωνίες και η εξέλιξη των (ιστορία) είναι το πιο σύνθετο πραγματικό φαινόμενο, και η προσπάθεια να κατανοηθούν και εξηγηθούν θα προχωρεί σίγουρα με όλο και πιστότερες προσεγγίσεις, που ασφαλώς όμως θ' απέχουν πάντοτε από την πλήρη εξήγηση, στην οποία θα τείνουν.

Δε θα πρέπει λοιπόν να κριθεί η προτεινόμενη σ' αυτό το άρθρο, εξήγηση του εθνικού φαινομένου σ' αντιπαραβολή με κάποια ιδανική εξήγηση, που θα έδινε απάντηση σε κάθε απορία (εγώ ο ίδιος διατηρώ αμφιβολίες για το αν θα μπορεί, όπας έχει, να καλύψει ικανοποιητικά κάθε περιστατικό, π.χ. τη γένεση του πολωνέζικου πατριωτισμού). Μάλλον θα

πρέπει να κριθεί σ' αντιπαραβολή με τις όποιες άλλες εξηγήσεις και για τη δυνατότητα, που τυχόν θα προσφέρει προς περαιτέρω επεξεργασία, πολυπλοκοποίηση και βελτίωση της.

2. - Ο ταξικός καθορισμός της εθνογένεσης (κι αφού κάθε τάξη ανήκει σε κάποιο τρόπο παραγωγής), δηλαδή ο καθορισμός από τον τρόπο παραγωγής, δεν μπορεί ν' αντιπαρατεθεί σε κάποιο «λαϊκό καθορισμό», κι αυτό για περισσότερους λόγους:

α) Αν ο λαός ορισθεί σαν ολόκληρη μια «ανθρώπινη κοινότητα» κλπ συμπεριλαμβανόμενης και της άρχουσας τάξης, τότε λαός και έθνος περίπου συμπίπτουν και φυσικά δεν μπορεί να εξηγηθεί το ένα από το άλλο. Ο ορισμός του Στάλιν για το «έθνος» μπορεί ωραιότατα να δοθεί απaráλλακτος κι ολόιδιος για το «λαό». Και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μια από τις παλιότερες σημασίες της λέξης «έθνος» (π.χ. στα Ευαγγέλια) είναι ακριβώς λαός.

β) Αν ο λαός ορισθεί, όπως γίνεται πολλές φορές από διάφορους μαρξιστές, σαν η συμμαχία ή ενότητα κοινωνικών τάξεων κατ' αποκλεισμό της άρχουσας τάξης, ή έστω κάποιου τμήματος της (π.χ. η κομπραδόρικη μπουρζουαζία σ' αντιδιαστολή προς την εθνική), τότε ήδη ηχούμε σαλπάρει για την ταξική ανάλυση και δεν απομένει παρά ν' αναλύσουμε το «λαό» σε κοινωνικές τάξεις και να ψάξουμε σε ποιο τρόπο παραγωγής ανήκει κάθε μια τους.

γ) Η φιλοδοξία και προσπάθεια για ταξική ανάλυση και εξήγηση των εθνών δεν εμφανίζεται σαν από μηχανής θεός τη στιγμή που εμφανίζονται και τα έθνη· κάτι τέτοιο θα ήταν πολύ βολικό για να είναι αληθινό και σχεδόν θ' αποδείκνυε το εγχείρημα ψεύτικο και υστεροκατασκευασμένο. Αντίθετα η ταξική ανάλυση και εξήγηση μπορεί και πρέπει να καλύπτει σε κάποιο βαθμό και τους «λαούς»· μπορεί και πρέπει ν' αναφέρεται και σε προεθνικά φαινόμενα: στους εβραίους της Ευρώπης (είτε «λαό» τους πει κανείς, είτε «θρησκευτική κοινότητα», είτε όπως αλλιώς), στις σχέσεις μεταξύ των «λαών» των βρετανικών νησιών, των «λαών» της Ιβηρικής χερσονήσου, στην «ώθηση προς ανατολάς» (Drang nach ost) των γερμανόφωνων κ.ο.κ.

3. - Η ταξική ανάλυση της εθνογένεσης δεν πρέπει να παρερμηνευθεί ότι εξυπακούει την ταύτιση τάξεων προς έθνη. Στην Κεντρική Ευρώπη π.χ. στα 1600 όλοι οι έμποροι δεν ήταν εβραίοι, όλοι οι χειροτέχνες δεν ήταν γερμανόφωνοι, όλοι οι δουλοπάροικοι δεν ήταν σλαυόφωνοι· ούτε στα Βαλκάνια στα 1780 οι έμποροι ήταν όλοι ελληνόφωνοι. Ο συσχετισμός τάξης-έθνους (αργότερα, αρχικά τάξης-γλωσσικής ή φυλετικής ομάδας) πρέπει να γίνεται αντιληπτός στατιστικά: π.χ. ότι στην Κεντρική Ευρώπη το 60% των εμπόρων ήταν εβραίοι, ή το 60% των χειροτεχνών γερμανόφωνοι κ.ο.κ.

Η στατιστική αυτή αντίληψη του συσχετισμού τάξης-έθνους δεν εξαρτάται από τη δυνατότητα διενέργειας στατιστικής έρευνας για την εξακρίβωση των ποσοτών. Σε περίπτωση αδυναμίας τέτοιας έρευνας μπορεί να εφαρμόζεται καθ' υπόθεση στη βάση ενδείξεων.

4. - Η ταξική ανάλυση της εθνογένεσης συνεπιφέρει πλείστα όσα παραζητήματα. Υποπεύει π.χ. ότι ρατσιστικά μίση όπως των ευρωπαίων προς τους εβραίους, ή εθνικά μίση όπως ελλήνων-τούρκων, γερμανών-σλαύων κλπ., είναι στη βάση τους ταξικές αντιθέσεις.

5. - Άν η γνωστική διαδικασία δεν αρχίζει από τη συναγωγή (Induction) κάποιων μονόφωνων και μονοσήμαντων αντικειμενικών δεδομένων, άλλο τόσο δεν αρχίζει και με αναγωγή (Deduction) από κάποιες «καθαρές έννοιες», ή «γενικότητες», όπως τις ονομάζει ο Althusser. Αρχίζει με τη συναγωγή αντιλημμάτων (Percepts) και αντιλήψεων, που προκύπτουν από τη συνάντηση κάποιου συμφέροντος του γνωστικού υποκειμένου (που κατευθύνει την προσοχή του) με κάποιο αντικειμενικό δεδομένο (του οποίου κάποιες πλευρές, κάποιες ιδιότητες επισύρουν την προσοχή). Αυτά τα αντιλήμματα σωρεύονται συνδέονται και "συνάγονται" ασυνείδητα, ώσπου κάποια στιγμή αναδύεται στη συνείδηση η γενική πρότα-

ση, δηλαδή η θεωρία, την οποία συγκροτούν, όπως π.χ. «όλη η μέχρι τώρα ιστορία ήταν η ιστορία ταξικών αγώνων», ή «ακόμη κι ο παπάς πρώτα τα γένεια του θλογάει» κ.ο.κ.

Αν όμως αυτή η ασύνειδη διαδικασία παρασύρει τους ιδεαλιστές να νομίζουν ότι η γνώση αρχίζει από «αξιωματικές» θεωρίες, αυτό καθόλου δεν απάλλαξε και δεν απαλλάσσει ποτέ καμιά θεωρία από την υποχρέωση ν' αποδείξει τη βασιμότητα της σ' αναφορά προς τα πραγματικά δεδομένα.

Έτσι καίτοι η κοινωνικοϋλιστική εξήγηση του εθνικού φαινομένου, που έδωσα, κατ' ανάγκη αναφέρθηκε σε πραγματικά περιστατικά, μολοντούτο η παρουσίαση της πρέπει να θεωρείται ημιτελής, μέχρις ότου της γίνει αναλυτική εφαρμογή στο συγκεκριμένο περιστατικό της γένεσης κάποιου έθνους.

Αυτή την εφαρμογή την οφείλω και την υπόσχομαι σύντομα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1) Δες το άρθρο του Lo.

2) Βλ. Γ. Βελούδη: «Ο Jakob Philpp Falmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού», ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, 1982.

3) Βλ. Α. Πουλιανού: «Η Προέλευση των Ελλήνων», και ιδίως το προλογικό εγκώμιο κάποιου ρώσου ακαδημαϊκού.

4) Για έναν σωστά κριτικό προσανατολισμό, στο πρόβλημα βλ. το συμπλήμα των Gerth and Mills «From Max Weber» Routledge and K.Paul σελ. 171-72. Τη μαρξιστική άποψη συμπυκνώνει ο Ιω. Στάλιν, για τον οποίο το έθνος είναι «μια σταθερή ανθρώπινη κοινότητα, ιστορικά συνεστημένη, γεννημένη στη βάση μιας κοινότητας γλώσσας, χώρου, οικονομικής ζωής και ψυχικής διαμόρφωσης, που μεταφράζεται σε μια κοινότητα παιδείας». «Ο Μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα».

5) Ο Ν. Ψυρούκης στο «Το Κυπριακό Ζήτημα», εκδ. «Εκδοτική Ομάδα Εργασία», Αθήνα, 1975, αφού επαναλάβει την κλασική μαρξιστική συνταγή, στη συνέχεια προσπαθεί να βελτιώσει την προσέγγιση, ζητώντας να κατανοήσει το «έθνος» διαμέσου των «εθνοκαπελευθερωτικών-αντιαπ'οικιακών κινήσεων», που όμως και νεώτερο από το «έθνος» φαινόμενο είναι, αλλά και δεν έχει ποτέ ικανοποιητικά ορισθεί.

6) Οι όροι των Μαρξ-Ένγκελς στη «Γερμανική Ιδεολογία» και που επανέρχονται σ' όλες τις κατοπινές εργασίες των είναι Lebensprozess=e^, Lebensstellung=eioTi^ θέση, Lebenslage=βιοτικές συνθήκες κ.ο.κ. Κι ο ντετερμινισμός των δεν είναι άμεσα οικονομικός. Όπως λέει ο Μαρξ στον «Πρόλογο» «...νομικές σχέσεις και μορφές κράτους... έχουν τις ρίζες τους στις υλικές βιοτικές σχέσεις» (Materiellen Lebensverhaeltnissen) (των οποίων την ολότητα εμείς μεταφράζοντας τον Χέγγελ βία Γκράμσι αποκαλούμε «κοινωνία πολιτών») κι όχι άμεσα στις σχέσεις παραγωγής.

7) Η απόλυτη σύμπτωση και σύγχυση της πολιτικής, οικονομικής και θρησκευτικής εξουσίας δεν επιτρέπει κανένα διαφορισμό βάσης και εποικοδομήματος. Βλ. Carasco: «Land and Polity in Tibet* Seattle 1959, μνημονεύομενο ν καταφατικά από τον M.Godelier (C.E.R.M.: «Sur les Societes Precapitalistes» σελ. 134 σημ. 2) που όμως στην επόμενη σελίδα αρνείται την έννοια «ανατολικός δεσποτισμός» ενώ μυστηριωδώς αποδέχεται τον «ασιατικό τρόπο παραγωγής».

8) Θα πρέπει να ξαναμελετηθεί η βιογραφία ανθρώπων όπως ο Ελ Σιντ ή ο Μπερτράν Ντυ Γκεκλέν, που αργότερα τα δημιουργημένα πια έθνη τους επικαλέσθηκαν ετεροχρονίζοντας σαν «εθνικούς ήρωες». Σημειώτέο ότι τον τελευταίο το βρετόνικο έπος Ann Alarc Η (ο κύκνος) τον χαρακτηρίζει προδότη.

9. Ο όρος Industrie δεν αποδίδεται ακριβώς ελληνιστί. Μεταφράζω τότε «παραγωγή» και τότε «βιομηχανία» για να πλησιάσω το νόημα.

10) Ζητώ συγγνώμη, που δεν πραγματοποίησα ακόμη τη συστηματική εργασία, που θα παρουσιάσει το Μ.Τ.Π. θεωρητικά και εμπειρικά κατάφρακτο. Επειδή όμως αυτή η δουλειά θ' απαιτήσει εξαντλητική μελέτη όχι μόνο της εποχής του Κλεισθένη, του Πεισίστρατου και των Γράκκων, αλλ' ακόμη χρησιμοποίηση και ημιμυθικών πηγών όπως ο Σόλων και συνεπώς θ' απαιτήσει πολύ χρόνο, γιαυτό νομίζω

ότι ακόμη και πριν αυτή τη δουλειά θα πρέπει να συνεχίσω ν' αναφέρομαι στον Μ.Τ.Π. όταν η προσφυγή σ' αυτόν μπορεί να πληρώσει ένα θεωρητικό κενό.

Προς το παρόν λοιπόν για τον Μ.Τ.Π. θλ. «Το Κεφάλαιο» τ. 1ος κεφ. 24ο υποκεφ. 7ο «Η ιστορική της καπιταλιστικής σώρευσης» (υπάρχει και στα -Διαλεχτά Έργα" σ' έναν τομο) και το άρθρο μου «Ο τρόπος παραγωγής στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο περ. «Αντιθέσεις» τεύχος 6 σελ. 73 επ. Αθήνα 1981, όπου και βιβλιογραφία.

") «Das Kapital» том 1ος, σελ 802, «Dietz Verlag» Berlin.

12) Ibid σελ. 801.

13) «Das Kapital» том. 3ος, σελ. 858.

14) Ibid, σελ. 858.

15) «Das Kapital» том. 1ος, σελ. 801.

16- K.Marx: «Η 18η Μπρυμαίρ» σελ. 181 στο Ausgewaehlte Werke (ενας τόμος).

17. Ιπποκράτης: «Περί αέρων, υδάτων και τόπων» (16).

18) Ισοκράτης. «Πανηγυρικός» (51).

19) Βλ. Louis-Jean Calvet: «Linguistique et Colonialisme» ιδιαίτερα το κεφάλαιο VII «Η γλωσσική αποικιοκρατία στη Γαλλία», Payot 1974.

20) Δες σχετικά τη σωστή κριτική του Althusser, που όμως τον οδηγεί στην ιδεαλιστική αυτακκη. ότι το «κεφάλαιο» είναι μια «καθαρή έννοια» στην οποία μυστηριωδώς θα έρθει να προσαρμοσθεί η πραγματικότητα. Αντιμετώπιζω το πρόβλημα στην εργασία μου «La Science du Matel.al.sme Social, "Editions Anthropos» και «E.K.K.E.», Παρίσι 1984.

2D Βλ. K.Marx: «Critique de Γ Economie National, Edition Billingue.Ed., Pans 1975. Για το ότι η κριτική του Μαξ είναι παρόμοια αν όχι ταυτόσημη με τη φιλελεύθερη κριτική δεξ S.Latouche. «Cnrique de Γ Imperialisme» και δεξ σελ. 43-44 και 31, όπου και αναφορά στους Schumpeter: ..Sociology of Imperialism* και Hicks: «A theory of economic history».

22) Βλ. Α.Αξελού - Δ.Βεργή - Π.Χατζηπαύλου: «Κύπρος: Από την αυτοδιάθεση-ένωση στη διεθνοποίηση-διχοτόμηση» στο περ. «Τετράδια», τεύχος 1. σελ. 14 επ., Αθήνα 1980.